

МОВА ВВІЧЛИВОСТІ
ЯК СТРАТЕГІЯ МАСКУВАННЯ СТРАХУ
(на матеріалі комедії „Ревізор” М.В. Гоголя)

У статті розглядається мова ввічливості як стратегія маскування страху, зокрема аналізується специфіка непрямих мовленнєвих актів в комедії М.В. Гоголя „Ревізор”.

Ключові слова: *непрямий мовленнєвий акт, мова ввічливості, страх.*

Сьогодні ім'я Миколи Васильовича Гоголя належить до найславетніших і найвеличніших імен світової літератури. Ми акцентуємо увагу на одній із сторін багатогранного таланту митця – умінні створювати й komponувати комунікативні акти в діалогічно перспективні моделі. На нашу думку, одним із засобів досягнення цієї мети є принцип увічливості, зокрема його репрезентація у непрямому мовленнєвому акті (далі НМА).

Сучасна наука дійшла висновку, що саме непрямі форми найбільше підлягають конвенціоналізації. НМА досліджували (Дж. Остін, Дж. Сьорль, П.-Г. Грайс, Дж. Ліч, Є. Ключев, Г. Почепцов), індикатори НМА, хоча й аспектуально, встановлювали (Н. Баландіна, Ф. Бацевич, О. Романов, А. Уманець, А. Харціарек та інші). Дослідження останніх часів показують посилення інтересу до даної проблеми в руслі комунікативної лінгвістики. Вироблені на цей час підходи уможливають постановку й розв'язання важливого завдання установити функціонально-прагматичний потенціал граматичних засобів вираження ввічливості в НМА. Спробуємо це зробити на матеріалі драматичного твору М.В. Гоголя „Ревізор”. Мета розвідки полягає в з'ясуванні прагмасемантичних характеристик значення НМА та описі мовних індикаторів категорії ввічливості.

П'єса „Ревізор” – це сплав соціальної й разом з тим веселої комедії. Фабула твору криється в першій фразі, головним імпульсом якої є страх. Саме страх і створює вигаданого ревізора, викликає в героїв постійне емоційне напруження. Характер визволення носить звичайно сміх. Окрім цього, в комедії роль своєрідної „маски-порятунку”, „маски-захисту”, на нашу думку, виконує ввічливість, тому ми спробуємо простежити можливість трактування письменником образу страху і його подолання. Йдеться скоріше не про справжню ввічливість, а про „ввічливість-маску”, на що вказує специфіка твору. Нас цікавить як взаємодіють відчуття страху і ввічливість в межах одного літературного твору. У „Ревізорі” багато реплік, у структурі яких немає складників, що відповідають тій іллокутивній силі, яку висловлювання мають в умовах конкретної ситуації. Це і є так звані НМА, які мають подвійну іллокутивну силу й конвенціоналізовані також у двох аспектах – мовному й прагматичному. Під НМА розуміємо висловлювання, що мають форму одного мовленнєвого акту, але висловлені з метою здійснення, як доповнення до нього, іншого мовленнєвого акту.

Конвенціоналізованість етикетних ситуації призвела до того, що фактично кожна волюнтаривну комунікативну задачу краще „нав'язувати” не прямо, а використовуючи „прийом припущення”. Наприклад:

Хлестаков. Послушай, любезный, там мне до сих пор обеда не приносят, так, пожалуйста, поторопи, чтоб поскорее, – видишь, мне сейчас после обеда нужно кое-чем заняться.

Адресанта, по суті, не цікавить, чи співрозмовник у змозі здійснити запропоновану ним дію. Комунікативним наміром мовця є прохання про визначений вид послуги, яку може надати адресат – ця послуга й імплікується адресантом. Він замість прямої мовленнєвої тактики (пор.: *Принесіть мені обід*) – обирає одну з увічливих моделей мовленнєвої поведінки, вказуючи в якості комунікативної мети не свій справжній інтерес (прохання принести обід), але інтерес до того, наскільки для співрозмовника є можливим виконання певної дії. У даній ситуації надання переваги непрямій мовленнєвій тактиці

робиться тому, що мовець уникає прямо зазначити своє прохання, бо намагається уникнути тиску на співрозмовника, знаючи наперед мінімальну перспективу отримати даний вид послуги. Тут є ознаки опосередкованого прохання, слухач є ретранслятором. Також адресант вдається до однієї з форм увічливого звертання (*любезный*), яке знаходиться в інтерпозиції. Такі звертання виконують конативну функцію, надаючи спілкуванню додатковий ступінь увічливості. Посилює ввічливість мотивація прохання й вираз-контактор „*послушай*”, що також зменшує дистанцію між співрозмовниками.

Комунікативний смисл НМА виводиться не із змісту (значення) висловлювання, а із засобів мовного коду, ужитих у конкретній ситуації, з конкретними мовцями, конкретною тематикою інтеракції. Інтерпретація адресатом справжнього комунікативного наміру відбувається з опертям на імплікатури дискурсу певного повідомлення.

Мовці часто використовують НМА, коли їхні комунікативні наміри не збігаються, зокрема, коли є бажання ухилитися від висловлення власної думки, щоб не образити почуття співрозмовника. Наприклад:

Городничий. Вам тоже посоветовал бы, Аммос Федорович, обратить внимание на присутственные места. Або:

Городничий. А вот вам, Лука Лукич, так, как смотрителю учебных заведений, нужно позаботиться особенно насчет учителей.

Наказ у такий спосіб, по-перше, звучить більш ввічливо, по-друге, пом'якшує тональність висловлювання, по-третє, переносить його в площину поради, побажання. Цих характеристик позбавлений прямий наказ пор.: *Наведіть порядок на робочому місці.*

Гоголівські герої надають перевагу НМА. Оскільки прямі форми мовленнєвої поведінки, хоч і є семантично прозорішими, перестають бути найефективнішими. Тобто досить прямолінійні формулювання, особливо імперативні, ризикують зазнати соціального осуду, тому їх комунікативні стратегії стають обережнішими, більш увічливими, що піднімає престиж НМА.

У п'єсі багато спонукальних синтаксичних побудов увічливого характеру, які переводять один вид мовленнєвого акту в інший. Наприклад, наказ у формі прохання, але над усією комбінацією все одно домінує ситуативно зумовлений смисл наказу чи, принаймні, висловлювання ускладнюється цим смислом.

Городничий. Так сделайте милость, Иван Кузьмич: если на случай попадается жалоба или донесение, то без всяких рассуждений задерживайте.

На поверхні чітко прочитується комунікативний акт із значенням увічливого прохання (*сделайте милость*), але кодування інформації призводить до виявлення глибинного смислу – мовець у такий спосіб „маскує” наказ, завдяки чому уникає тиску на адресата, не обмежує його свободу. Цікавою в цьому плані є підрядна частина складного речення, в якій вживання мовцем дієслова в наказовому способі (*задерживайте*) переносить прохання у площину висловлювання непрямого наказу, спричинений перенесенням смислу. Його репрезентація через мовні знаки прохання стала можливою на основі поєднання прохань і наказів однією комунікативною метою – бажанням спонукати адресата виконати / не виконати якусь дію [1, с. 161].

Як справедливо доводить А. Харціарек, на прикладі польських і російських висловлювань з елементом *rozwościć / позволить*, „практика мовленнєвого спілкування показує, що набагато рідше комуніканти застосовують прямі мовленнєві акти, ніж непрямі... І нерідко вирішальним фактором є прагнення мовця відмітити висловлювання додатковим ступенем увічливості” [4, с. 315].

Аналізуючи хрестоматійні приклади НМА, Дж. Сьорль зауважує, що вони не володіють спонукальною дією в якості частини їх значення. Ці висловлювання поєднують у собі дві іллокутивні сили в певних контекстах і стають ідіоматичними, не займаючи при цьому статус ідіом. Ідіоматичність НМА підкреслюється максимою ефективного спілкування: „Говори ідіоматично, якщо тільки немає особливої на те причини не говорити ідіоматично” [3, с. 215], яка доповнює максими запропоновані П.-Г. Грайсом. У кожному випадку адресант виражає спонукання (первинна іллокутивна мета)

засобами запитання чи ствердження (вторинна іллокутивна мета), яка часто переважає над першою.

Варто наголосити, що у п'єсі М.В. Гоголя наявна велика кількість висловлювань з елементом *позволить*. Наприклад: *Позвольте мне предложить вам...; позвольте узнать...; позвольте спросить...; позвольте сказать...* Подібні моделі як правило поєднуються з інфінітивом, який указує на дію мовця. А. Харціарек зазначає, що ввічливий характер таких реплік є незаперечним й „витікає він з того, що з допомогою застосування *pozwolić / позволить* створюється етикетна рамка, яка сприяє результативному спілкуванню” [4, с. 318].

Загалом НМА „розпізнається” в межах конкретного комунікативного акту з урахуванням усіх без винятку його складових. Особливе значення при цьому має рівень комунікативної компетенції учасників спілкування, контекст і ситуація, у межах яких відбувається інтеракція. Головним прагматичним фактором, який сприяє правильній інтерпретації НМА є контекст. Саме він є основним рушієм граматичних досліджень. Частотність репліки з елементом *позволить* у „Ревізорі” свідчать про „маскування” страху. У такий спосіб мовець підкреслює свою скромність, автоматично займаючи позицію за етикетною вертикаллю нижчу від співрозмовника, надаючи йому пріоритетнішу ланку в інтеракції. Тобто можна стверджувати, що адресант таким чином забезпечує себе відносно комфортними умовами спілкування. Тут також задіяна стратегія відійти від стереотипних формул, але з відходом від одного стереотипу мовці переходять до іншого. Переважно це також етикетні формули, метою яких є посилення емоційності та унікальності ситуації.

Ще більшу кількість нараховуємо в п'єсі висловлювань з елементом *осмелюсь*. Наприклад: *осмелюсь ли спросить...; осмелюсь ли просить вас...; осмелюсь ли попросить позволения...; осмелюсь ли быть так счастлив...; осмелюсь доложить вам...; осмелюсь представить семейство мое....* Варто наголосити на частотності висловлювань позначених граматичним значенням умовного способу. Умовний спосіб позначає вірогідний, можливий або

бажаний процес й означає нереальну, не здійснену дію. Але фрази типу *осмелюсь ли спросить...*; *осмелюсь ли просить вас...*; *осмелюсь ли попросить позволения...*; *осмелюсь ли быть так счастлив...* не переміщують дію в нереальну. Як бачимо, мовна дія запрошення, прохання, компліменту є реально здійснена, при цьому ми не можемо дати відповідну репліку-дозвіл. У всіх цих випадках дієслово з часткою *ли* підвищує ступінь увічливості мовленнєвих дій, оскільки знижує ступінь їхньої категоричності.

Подібні мовленнєві акти також виступають на доказ порушеної на початку проблеми „маскування” й трактування страху на фоні ввічливого дискурсу. Цю думку підтверджує й зміна тональності мовлення героїв в залежності від ситуації спілкування, головно від тієї соціальної ролі, яку виконує співрозмовник, що простежується навіть на рівні одного персонажа. Ми маємо приклад, коли доброзичливість вступає в конфлікт із щирістю за наявності у співрозмовників упередженої комунікативної мети. Тут знову на поверхні маємо образ страху, який рухає дію твору. Саме він є мірилом ступеня замкнутості дійових осіб, що має вихід у ввічливі моделі спілкування. Чим більший рівень страху, тим більший ступінь ввічливості, завдяки цьому автор також досягає комізму ситуацій. М.В. Гоголь прагне очистити світ через сміх – і в цьому його неперевершений талант і світова слава.

Перспективним у цьому напрямку є системне дослідження індикаторів вираження ввічливості у НМА і лінгвістичних (граматичні, лексичні), й екстралінгвістичних (ситуація, контекст, порушення максим спілкування тощо).

Література

1. Баландіна Н.Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті: Монографія. – Київ: АСМІ, 2002. – 332 с.
2. Гоголь Н.В. Ревизор. Комедия в пяти действиях. Изд. 8-е. Вступит. ст., подбор матер., историч. справка о постановках „Ревизора” и прим. В. Филиппова. – М., 1977.

3. Серль Дж. Косвенные речевые акты: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17: Теория речевых актов. – С. 183-195.

4. Харциарек А. К вопросу о коммуникативных функциях высказываний с элементом *rozwołić* / позволить в польском и русском языках // *Rossica olomucensia*. XXXVIII (za rok 1999): v 2 s. – Olomouc, 2000. – С.315-322.

A.P. Beznosa

The language of politeness as strategy of hidden the fear (on the material comedy „Rewizor” of M.W. Gogol)

This article focuses on language of politeness as strategy of hidden the fear, particularly analyses specific of indirect speech acts in comedy „Rewizor” of M.W. Gogol.

Key words: *indirect speech act, language of politeness, fear.*